

бўлган ономастиконда истиқомат қилувчи халқнинг турли даврларга хос бўлган тарихий-маданий этногенезисини акс эттирувчи маданий ахборот “коди” сифатида қараш лозимлигини англатади. Зеро, ҳар бир ҳудуд халқ менталитети ва маданиятининг ўзига хос, қайсидир маънода, “беркиниб ётган” хусусиятларини сақлайдиган ўзига хос топомакондир [9, 5].

Лингвомаданиятшунослик объекти сифатида топонимлар – миллий-маданий жиҳатдан маркерланган тил бирликлари ҳисобланади.

Лингвомаданиятшунослик ва оламнинг миллий манзараси назарияси нуктаи назаридан топоним ўзига хос лингвокультуремани, яъни “шакл ва мазмун (лисоний маъно ва маданий фон, ореол)ни бирлаштириб турувчи даражалараро birlik бўлиб, лисоний ва нолисоний мазмуннинг диалектик яхлитлигини ўзида намоён этади” [10, 34-45]. Антропоцентрик нуктаи назаридан лингвокультуреманинг лисоний ва нолисоний семантик мундарижасида у ёки бу тил соҳибининг миллий маданияти, ўзига хос дунёқарашини ўз ичига олган маданий ахборот мажмуи мужассамлашган бўлади. Тадқиқотчи олим С.Анорқулов топонимларни тадқиқ қилишнинг лингвомаданий жиҳатларини “Жой номларининг мазкур халқ маданий семантикаси, маданий коди билан ўзаро таъсир механизмларини тадқиқ қилиш ва тавсифлашдан иборат. Топонимлар муайян лингвокультурологик жамиятнинг стереотипларини очиб беришга ёрдам беради, чунончи шаффоф этимологияга эга бўлган исталган географик ном нафақат этноснинг ҳудудий, табиий-географик, тарихий ўзига хослигини, балки унинг психик хусусиятларини, тафаккури ва бошқаларни ҳам акс эттиради [11, 14], - дея изоҳлайди. Рус топонимисти В.Никонов таъкидлаганидек, “топонимлар тил ва маданият соҳиблари фонли биллиларининг ажралмас қисми ва уларда халқ тарихи, мазкур ҳудудга жойлашиши ва уни ўзлаштириши кўзгудагидек акс этади” [12, 14]. Топонимик тизим эса, унга интеграциялашган этноснинг тарихий, ижтимоий, лингвистик ва этник-маданий хусусиятларини вербал шаклда акс эттиради. Шу нуктаи назардан, Тошкент ареалидаги топонимлар ҳам ушбу ҳудудда тарихан шаклланган халқларнинг ўзига хос “шифрланган маданий коди”дир.

Топонимика тарихидан маълумки, қадимдан одамларнинг жойларга ном беришидан кўзлаган мақсади уни бошқа шу каби географик ҳудуддан ажратиш, алоҳидалаш ва шу орқали ориентирлаш бўлган. Инсоният тарихининг маълум даврларида инсонлар жамоасининг табиат ҳодисалари олдидаги ожизлиги унда диний-мифологик тасаввурларнинг пайдо бўлишига олиб келган ва мазкур туйғу ҳамда дастлабки диний эътиқод шакллари натижаси ўларок, бу кечинмалар уларнинг жой номларини номлашида ҳам акс эта бошлаган.

Ушбу ҳудуднинг топонимик манзарасига кўз ташлаганда ҳам аҳолининг диний-мифологик қарашларини акс эттирувчи кўплаб жой номлари борлигини кўриш мумкин. Масалан, Хўжакент, Нанай, Бурчмулла, Шаҳидон, Шайх Умар Валий Боғистоний зиёратгоҳи, Кўк тўнли ота қабри (Бўстонлик тумани); Фаркат, Парпата ота зиёратгоҳи, Ҳазрати Али бува зиёратгоҳи (Паркент тумани); Троицк (христиан динида ота, ўғил ва муқаддас рух учлиги – “Троица”ни англатувчи атаманинг ўзгарган шакли, Чирчик шаҳар); Оқ-қовоқ ота зиёратгоҳи (Қибрай тумани) в.х.к. Мазкур агиотопонимлар диний эътиқод (анимистик, тотемистик, монотеистик), ибодатхона иншоотлари (масжид, хонақоҳ, черков), рухонийлар ва диний уламолар мавқеи, муқаддас жойлар тўғрисида когнитив ахборотни ўзида акс эттиради ва авлоддан авлодга узатади.

Ўзбек тилида муқаддас жойлар, зиёрат масканларини белгилаш лисоний маркери сифатида авлиё, ота, ҳазрат лексемалари, ибодат жойларини белгилувчи лисоний маркерлар сифатида эса мачит, масжид лексемалари қатнашади.

Ҳудудда диний маркерланган топонимларнинг мавжудлиги қуйидаги факторлар билан белгиланган: а) ижтимоий-сиёсий факторлар билан боғлиқ ҳолда Ўрта Осиёда зардўштийлик, ислом ва христианлик динининг тарқалиши; б) диндорлар, авлиёлар ва маҳаллий аҳоли томонидан турли объектлар (қўрғон ва тепаликлар, тоғ ва тошлар, ўрмон ва алоҳида дарахтлар, дарёлар, сойлар ва булоқлар, авлиё зотлар ва рухонийлар, машхур инсонларнинг қабрлари)ни муқаддас билиш ва зиёрат этиш; в) бевосита диний маросимлар ўтказиладиган, ислом динини тарғиб қилишга мўлжалланган объект номлари.

Ҳудуддаги агиотопонимлар ва эkkлeзионимлар жамиятнинг маълум бир даврдаги диний-мифологик ҳаёти, эътиқодлари, дин ва конфессиялар алмашинуви, зардўштийлик, христианлик ва исломнинг тарқалиши ҳақидаги маълумотларни ўзида акс эттиради.

Тошкент ареалидаги кўплаб топонимлар ўз семантикасида тарихий характерга эга бўлган лингвомаданий концептосферани акс эттиради. Ҳудуднинг тарихий характерга эга билим тузилмаларни акс эттирувчи топонимларини, шартли равишда, икки гуруҳга ажратиш мумкин:

1) антропотопонимлар, яъни антропонимлардан ҳосил бўлган жой номлари. Бўстонлик туманида Афлотун, Искандар, Юсуфхона каби қишлоқларнинг номларида антропонимлар транспозицияга учраб [13, 29] антропотопонимларга кўчган.

2) этнотопонимлар, этник бирлашмалар (уруғлар, қабилалар, элатлар,) номларидан ҳосил бўлган топонимлар. Масалан, туман номи сифатида истилоҳда бўлган Қибрай топоними тарихий этимологиясига кўра қозоқларнинг дулат қабиласининг Бир уруғи қибрай деб аталган. Бу уруғ вакиллари афсонавий Қибрай ботирдан тарқаган экан (қозоқ этнографи Садир Садирбековнинг 1994 йилда “Ўзбекистон” нашриётида қозоқ тилида босилган “Қозоқ шажараси” китобида шу ҳақда гап боради). Мазкур тумандаги Қодирия қишлоғи топоними ислом тариқати илми асосчиларидан бири шайх Абдулқодир Гилоний (XI—XII асрлар) билан боғлиқ. У асос солган тасаввуф тариқати ал-қодирия, шу тариқат мухлиси эса қодирлик дейилган. Қодирия қишлоғи Қодирлик деб ҳам аталади [14, 148].

Тарихий-маданий ахборот манбаини ўзида жамлаган топоним турларидан яна бири бу – этнотопонимлардир. Тошкент ареали этномаданий қиёфасининг шаклланиши бевосита мазкур ҳудудда истиқомат қилиб келаётган аҳолининг этномаданий шаклланиши билан боғлиқдир. Тошкент вилояти топонимиясининг характерли хусусияти шундаки, бу минтақада этнотопонимлар анчагина учрайди. Бу минтақада яшаган этник гуруҳларнинг аксарияти вақт ўтиши билан турғунлашиб, этник номларини унутганлар. Лекин уларнинг номлари жой номлари – этнотопонимлар сифатида бизгача сақланиб қолган [14, 126]. Аппак, Аргин, Ағанай, Аранчи, Бўка, Жалоир, Дурет, Керовчи, Кучак, Кўкмўйин, Кўқсарой, Мамут, Муратали, Мўғул, Найман, Окқовоқ, Парчаюз, Рамадон, Сазбақа, Саритамғали, Телов, Тейит, Тўқбой, Увоқ, Унгут, Учбов, Уювли, Чалдар, Чанок, Чувалачи, Чувуллоқ, Юзурук, Ўймовут, Ўртабўз, Ўчоқли, Ўйувли, Қорахитой, Қорақўйли ва бошқалар шулар жумласидандир.

Профессор К. Шониёзов қора, қизил, қўқ, сарик, оқ каби этник номларнинг тасодифан юзага келмаганлигини

айтиб, куйидагиларни ёзади: “Қадимги даврларда Олтой ва Жанубий Сибирда яшаган туркий қабилалар шимол, жануб, шарқ, ғарбни ранглар номи билан атаганлар. Қора ранг шимолни, қизил ранг жанубни, кўк ранг шарқни, оқ ранг ғарбни, сарик ранг марказни ифодалаган. Маълум бир қабилла иттифоқида бўлган кишиларнинг томонларга қараб жойлашиши одат тусига кириб, вақт ўтиши билан томон номлари (ранг номлари) этноним бўлиб қолган [15, 145-146].

Этнотопонимлар ўз семантик корпусида қабилла ва элатлар кўчиши ва ўтроклашиши, миграциялар йўналиши ҳамда қабилаларнинг этниклараро алоқалари ҳақидаги қимматли тарихий-этногенетик ахборотларни сақлаши билан алоҳида лингвомаданий характерга эга.

Семантик мазмун кампусидаги экстралингвистик табиатига кўра, топонимларнинг кўпчилиги ўзида маълум ҳудудлар ҳақидаги табиий-географик билимлар структурасини акс эттиради. Табиий-географик билимлар структурасини акс эттирувчи топонимлар ушбу ҳудуд флораси ва фаунасини, рельеф ва ландшафт, тупроқ ва қазилмалар бойлигини, шунингдек, табиат ҳодисаларини ифодаловчи семантик белгиларга эга бўлади. Мазкур белгиларга эга топонимлар ўтмишда аҳоли тоғли ҳудудларда (инсонлар дастлаб тоғли ҳудудларда яшаганлиги тарихий-археологик манбалар орқали бизга маълум – таъкид бизники, А.А.) у ёки бу ҳудуднинг рельефини, ландшафтини, ўсимлик ва ҳайвонот оламини номлаб мўлжал олганидан далолат беради.

Масалан, мазкур ҳудуддаги кўплаб топонимлар куйидагилар ҳақида ахборот беради:

а) ҳудудда ўсадиган мевали дарахтлар, буталар, сабзавотлар, хушбуй ўсимликлар ҳақидаги: Арчали, Теракли, Яккаписта, Яккатут, Арчазор, Чинорқишлоқ, Гулистон, Бодомзор, Қўшёнгоқ, Ёйжол, Чимён, Чорбоғ, Узумзор, Ўрикбел, Гулбоғ, Ковардон, Майдонтол.

б) тупроқ ва фойдали қазилмалар: Заркент, Қумушқон, Олтинбел, Сижжак, Қизилтоғ, Биском (Пском). Тошкент ареали топонимларида “тепа”, “сой”, “кент” компонентли топонимлар кенг тарқалган: Бўзғонтёпа, Тўқайтепа, Яланғочтепа, Довултепа, Олтинтепа, Эскиқўрғонтёпа, Товқаттепа, Шўртепа, Қулоқчентёпа, Елакдатитепа, Бўритёпа, Кўктепа, Олтинбелсой, Оқбулоксой, Хорликсой, Қўчкақсой, Чангисой, Сарикмайдонсой, Шавкатсой, Сумчасой, Заркентсой, Санганаксой, Аҳмансой, Угамсой, Оқтошсой, Қулпоқсой, Гаухансой, Кураксой, Қумсараксой, Чавлисой, Сўқоқсой, Ғазалкент, Пискент, Паркент, Хўжакент, Заркент, Қумушкент.

в) ҳайвонот олами ва қушлар: Лайлак, Такали, Қўйликота, Қўнғирбука, Қорақушхона.

г) объектларнинг ҳажми, шакли, ранги ва жойлашуви ҳақида маълумот берувчи топонимлар. Ушбу

ҳодиса ҳам Тошкент воҳасида кўпроқ тарқалган: Еттикент, Қорамозор, Қорабулок, Қоратутлюши, Товоқсой, Қораманас, Бошқизилсой, Оқбулок, Оқтош, Оқтепа, Оққўрғон, Красногорск (Қизилтоғ), Юкори Чирчик, Ўрта Чирчик, Қуйи Чирчик, Чуқурсой.

Топонимларнинг номлашиш тамойиллари орасида позитивлик тамойили ҳам ўзига хос ўринга эга. «Позитивлик бу топонимларда географик реалликнинг акс этиши» [16, 35] бўлиб, бу тип топонимлар объектнинг физик-географик хусусиятлари тўғрисида, яъни шу ернинг рельефи, ўсимликлар дунёси, тупроғи ва унинг хусусияти қабилар ҳақида муҳим маълумот беради. Кўчманчилик билан кун кўрган чорвадор халқ, албатта, шу жойларнинг ўсимлик дунёси билан қизиққан ва бу белги жойларни фарқлашда бирламчи ўринда бўлган. Деҳқончилик билан шуғулланувчи халқ, шубҳасиз, ўзи яшайдиган жойнинг тупроғи, унинг ўзига хос томонлари билан қизиққан. Бу омиллар мазкур объектни номлаш учун асос бўлган. Бундан ташқари, топонимлар номинациясида позитивлик нафақат объектнинг геоморфология хусусияти, объектнинг шакли, кўлами; объектнинг ўсимликлар дунёсига, балки номга асос бўлган дифференциал белгининг сон-саногии, объектга боғлиқ бирор воқеа-ҳодиса, шу ҳудудда яшовчи халқнинг машғулоти ва касб-хунари, топонимик индикаторларнинг асос бўлиши каби иқтисодий-ижтимоий омилларга ҳам асосланади [13, 29].

ХУЛОСА. Лингвомаданий призмадан назар солганда, тилда маданий қадриятлар ўз ифодасини топганлиги намоён бўлади. Бундан ташқари, тилда миллатнинг ўз-ўзини англаши, миллий тарихи ва маданияти ҳамда дунёнинг миллий манзараси мужассамлашади. Топонимлар семантикасининг миллий-маданий компоненти алоҳида минтақавий вакиллик, маданий ва тарихий бирлашмаларнинг бойлиги билан ажралиб туради [17, 5]. Шу жиҳатдан қараганда, топонимлар ўзининг семантик доирасида нафақат географик, балки маданий-тарихий, миллий-этниқ маъно-мазмун тарқатувчи ахборот воситаси ҳисобланади.

Тошкент воҳаси топонимларини тўплаш, уни тизимли таҳлил ва тадқиқ этиш ўзбек тилидаги атоқли отлар тизимининг шаклланиш босқичлари хусусида қимматли маълумотлар берибгина қолмай, халқимиз тарихи, этногенезиси, урф-одатлари, турмуш тарзи, мазкур ареал жўғрофияси ва археологияси, шунингдек, маънавиятимиз сарчашмалари ҳақида кенг қамровли изланишлар олиб боришга асос бўла олади. Халқимиз тарихи, тақдири ва турмуш тарзининг ўзига хос индикатори ҳисобланган жой номлари аждодларимиз тафаккурининг бебаҳо ёдгорлиги, ўзбек маънавияти хазинасини асрлар давомида бойитиб келган лингвокультурема саналади.

АДАБИЁТЛАР

1. Эназаров Т. Ўзбекистон топонимлари: луғавий асослари ва этимологик тадқиқи йўллари. Фил.фан. док. ... дисс. – Тошкент, 2006. –Б. 246.
2. С.Қораев. Тошкент топонимлари: Тошкент, Шопайзиқулоқ, Бўржар, Дархонарик, Арпапоя, Эскижўва, Чақар, Соғбон. «Меҳнат ва турмуш», 1972, №9, 23 б. ; С.Қораев. Тошкент топонимлари. Тошкент «Фан», 1991. ; С.К.Қараев. Топонимы Ташкента. «Звезда Востока», Ташкент, 1985, №10, 155-159 б.
3. Рамазонова М.Н. Развитие ойконимии Ташкентской области в советский период: диссертация... кандидата филологических наук: 10.02.02. - Ташкент, 1986. - 283 с. ; М.Н.Рамазонова. О словаре топонимов Ташкентской области. Сборник научных трудов Ташкентского университета. 1980, №629, 90-93 б.
4. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент, 1988.
5. Ш.Қодирова. Тошкент микротопонимиясининг этимологик характеристикаси. «Ўзбек тили ва адабиёти», Тошкент, 1969, №3, 56-59 б. ; Ш.М.Қадирова. Микротопонимии Ташкента. АКД (Институт языка и литературы им. А.С.Пушкина). Ташкент, 1970.
6. А.Мухаммаджонов. Тошкентнинг қадимий номлари. «Фан ва турмуш», 1982, №12, 7 б.
7. К.Ш.Шаниязов. Об историческом топониме Ташкента. Общественные науки в Узбекистане. Ташкент, 1982, №7, 34-40 б.

8. Атажонов А.Ж. Хоразм воҳасидаги этнотопонимларнинг аталиш мотивларига кўра турлари. // Фан, таълим ва амалиёт интеграцияси электрон журнали. 2021., №5, 2-жилд. 98 б.
9. Давлеткулова Л.Н. Топонимы в лингвокультурологическом аспекте (на примере географических названий графства Оксфордшир и Челябинской области). кан. дисс. фил. наук. Челябинск 2014. –С. 220.
10. Воробьев В. В. Лингвокультурология. (теория и методы) – М.: Академия, 2008. – С.34; - С.45
11. Аноркулов С. И. Немис ва ўзбек тилларида топонимларнинг лингвокогнитив аспекти: филол. фан. бўй. фал. док. (PhD) дисс. автореферати. Самарқанд – 2021. –Б.60.
12. Никонов В. А. Введение в топонимику. Изд. 2-е. - М.: ЛКИ, 2011.- С.184; Томахин Г.Д. Топонимы как реалии языка и культуры // Вопросы языкознания, 1984. №4. – С.84.
13. Юлдашев Д.Т. Атоқли отларнинг антропоцентрик тадқиқи. Фил. фанлари докт. (DSc) дисс.автореферати. Тошкент. 2021. –Б.75.
14. Qorayev S. Toponimika. T.: “O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti”, 2006. – 318 b.
15. Шониёзов К. Қанғ давлати ва қанғлилар. –Т.: Фан, 1990. –Б 197.
16. Мурзаев, Э. М. География в названиях [Текст] / Э. М. Мурзаев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Наука, 1982. – 176 с., ил. – (серия «Планета Земля и Вселенная»).
17. Молчановский В.В. Лингвострановедческий потенциал топонимической лексики русского языка и его учебно-лексикографическая интерпретация. Дисс.канд.педагог.наук.– М., 1984. - 201с.